

- дослідження законодавства інших країн свідчить про те, що поняття лізингу та істотних умов договору лізингу відрізняється. При цьому різні підходи до визначення лізингу, наприклад, у континентальному й англо-американському матеріальному праві, незважаючи на їх відмінність, створюють сприятливі умови для лізингу. Пояснити таке явище можна тим, що континентальні країни та країни загального права мають тривалу практику регулювання лізингу, яка стала основою для законодавчого вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Единообразный торговый кодекс США. Официальный текст – 2010. Международный центр финансово-экономического развития. Харьков, 2010.
2. Інформаційно-аналітичний портал «Лізинг в Україні». URL: <http://leasinginukraine.com/>.
3. Шевченко Я.М. Цивільне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2016. Т. 2: Особлива частина. 520 с.
4. Якубівський І.С. Окремі питання здійснення фінансового лізингу банками. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених». С. 156–159.

УБРАМИК Ю. Р.,

студентка

*(Навчально-науковий інститут права
Національного університету
державної фіскальної служби України)*

ДЯЧЕНКО С. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного права та процесу

*(Національний університет
державної фіскальної служби України)*

УДК 347.91/.95

**ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ:
ІСТОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

У статті здійснюється дослідження принципу пропорційності в цивільному судочинстві, який полягає в аналізуванні історичного аспекту становлення, праць учених-цивілістів щодо функціонування цього принципу та проблематики застосування як у вітчизняному судочинстві, так і в практиці Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: цивільне судочинство, судова реформа, принцип пропорційності, практика ЄСПЛ, історія становлення принципу.

В статье осуществляется исследование принципа пропорциональности в гражданском судопроизводстве, который заключается в анализе исторического аспекта становления, работ ученых-цивилистов относительно функционирования данного принципа и проблематики применения как в отечественном судопроизводстве, так и в практике Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, судебная реформа, принцип пропорциональности, практика ЕСПЧ, история становления принципа.

The article examines the principle of proportionality in civil proceedings, which consists in analyzing the historical aspect of formation, the works of civil scientists on the functioning of this principle and the problems of application both in the domestic legal process and in the practice of the European Court of Human Rights.

Key words: civil justice, judicial reform, principle of proportionality, practice of the ECtHR, history of the formation of the principle.

Вступ. На шляху проведення судової реформи в Україні важливим моментом є внесення змін до цивільного процесуального законодавства. Законом України від 3 жовтня 2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» було значно розширено перелік цивільно-процесуальних принципів. Одним із нововведень став принцип пропорційності.

Принцип пропорційності в умовах розбудови демократичної, правової, соціальної держави має враховуватися як правотворчими органами, так і суб'єктами тлумачення та застосування норм права [1, с. 68].

Поняття принципу пропорційності, його місце і значення в українській правовій системі досліджував у своїх працях ряд учених, зокрема А. Барак, С. Погребняк, С. Шевчук, Б. Шлоер. Наприклад, С. Погребняк вважає, що принцип пропорційності ґрунтується на конституційних принципах правової держави та верховенства права (ст. 1 і 8 Конституції України) і може бути визначений як загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються [2, с. 240].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд питання про витoki принципу пропорційності, аспекти становлення та вдосконалення, а також застосування принципу пропорційності на стадіях цивільного процесу.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 11 ЦПК України, суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи таке: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін; час, необхідний для вчинення тих чи інших дій; розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо [3].

Принцип пропорційності містить свої основні елементи методології у вигляді суспільно важливих цілей, засобів їх досягнення (міри з реалізації), цінностей і пріоритетів, які лежать в основі вибору тих чи інших засобів і в сукупності визначають межі застосування цього принципу.

Принцип пропорційності, або співрозмірності, вже давно слугує одним із основних елементів «розумного» функціонування суспільства. Перші згадки про цей принцип з'явилися ще за часів існування цивілізації шумерів (3000 до н.е.), згодом схожі положення були відображені в Законах Хаммурапі. Ідеї пропорційності зазнали розвитку також в античну добу. У працях мислителів того часу співіснування особи і держави пропонується розгляда-

ти з позиції забезпечення справедливості діяльності влади. Також згадку про пропорційність можна відшукати у джерелах давньоримського права, наприклад у Законах XII таблиць, положеннями яких визначалося, що борги померлого безпосередньо розділяються між його спадкоємцями пропорційно до отриманих ними частин спадку [4, с. 47].

У період Середньовіччя ідеї принципу пропорційності ще більш утвердились, що зумовлено утвердженням захисту основних прав і свобод людини. Зокрема, відтворення цієї ідеї у правових джерелах Середньовіччя аналізує С.П. Погребняк в рамках дослідження розвитку верховенства права, зараховуючи до них, зокрема, пам'ятки германського звичаєвого права – Саксонське зеркало, яке заклало фундамент необхідності відповідності закону праву та справедливості, а також Велику Хартію вільностей 1215 р., яка містила положення, що жодну вільну людину безпідставно не може бути позбавлено юридичних прав, окрім як на підставі правомірного судового рішення або на підставі закону [5, с. 6].

Вважається, що значний внесок у просування цієї ідеї зробив Г. Гроцій, який запропонував застосовувати пропорційність не лише у взаємовідносинах держав, але й у взаємовідносинах індивідів. Загалом, саме в Г. Гроція відбувається об'єднання давнього поняття справедливості як розуму, середньовічної концепції пропорційної самооборони та сучасної концепції балансу інтересів [6, с. 50].

Дещо схоже до принципу пропорційності можна знайти навіть у тексті Конституції Пилипа Орлика 1710 р.: «Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так саме він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладати надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого». «Надмірні тягарі, утиски та вимоги», про що йдеться в цій Конституції, можна назвати також непропорційними обмеженнями на основні права та свободи [7].

Дослідники цієї проблеми вважають, що принцип пропорційності (*Verhaeltnismaessigkeit*), який застосовується сьогодні, все-таки походить із німецького права та насамперед використовується Конституційним судом ФРН для визначення відповідності законодавства та інших правових актів держави конституційним нормам, цінностям і принципам. Хоча цей принцип прямо не закріплений в Основному Законі ФРН 1949 р., тобто він не є позитивною конституційною нормою, Конституційний суд ФРН «вивів» його з кодифікації пруського права XVIII ст., коли Кодекс публічного права уповноважував адміністрацію застосовувати тільки необхідні засоби для забезпечення громадського порядку, спокою та безпеки. Державна влада може накладати тільки ті обов'язки, які є необхідними для досягнення суспільної мети. Принцип пропорційності можна сформулювати й у такому вигляді: обмеження можуть бути покладені на особу правовим актом держави тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно необхідної визначеної мети [7].

Дотримання принципу пропорційності є обов'язковим під час визначення змісту обмежень, визначених у Конституції України, відповідно до інтересів національної безпеки та охорони громадського порядку, здоров'я та моральності населення тощо. Також принцип пропорційності використовує Конституційний Суд України, який у ряді рішень посиляється на цей загальноправовий принцип.

Принцип пропорційності має також три підпринципи:

- адекватність (міра адекватна для досягнення завчасно встановленої цілі, якщо бажаний результат може бути досягнуто тільки за умови звертання до цієї міри);
- необхідність (міра є законною з найменш можливими обмеженнями за умови досягнення легітимної цілі);
- пропорційність як сувора вимога (серйозність втручання та серйозність причин, які виправдовують це втручання, повинні бути пропорційними одна до іншої) [8, с. 70].

Принцип пропорційності є основоположним принципом права, який спрямований на забезпечення балансу інтересів. Принцип пропорційності має застосовуватися у всіх ви-

падках, коли можливе обмеження прав людини державними органами та конфлікт інтересів публічних і приватних.

Основними вимогами принципу пропорційності є такі:

- обмеження повинне бути передбачене певним правовим актом;
- обмеження повинне переслідувати легітимну ціль;
- обмеження повинне бути розмірним до тієї правомірної мети, яка досягалась.

Баланс публічного та приватного інтересів знаходить місце в цивільному судочинстві як співвідношення між необхідністю забезпечення сталого функціонування суду як доступної, ефективної державної інституції та правом окремого суб'єкта на врегулювання його приватного конфлікту. У найбільш загальному вигляді він визначає суспільно обґрунтовану в цих умовах «ціну» судочинства в цивільній справі. Зокрема, баланс стає основою виокремлення категорій малозначних справ і встановлення на цій підставі обмежень у зверненні до суду, оскарженні судових рішень; формування системи перегляду судових актів; запровадження спрощених форм провадження тощо. Баланс публічних і приватних інтересів обумовлює тлумачення розумних строків розгляду справи, концепцію обсягу належної мотивації судових рішень тощо [9, с. 44].

Як практика Європейського суду, так і науковці здебільшого застосовують принцип пропорційності як правило для вирішення спору, що становить предмет розгляду, тобто до матеріальних відносин. Показовим є твердження Ю.В. Мельника: «У разі, коли між суб'єктами приватноправових відносин виникають конфлікти та є необхідність застосування принципу верховенства права, то суди мають зважати на те, як задоволення інтересу того чи іншого суб'єкта вплине на загальний інтерес, керуючись при цьому виключно мотивами добра та справедливості» [10].

Принцип пропорційності можна розглянути з двох позицій: матеріально-правової та процесуальної. З погляду першої пропорційність виступає мірилом обмеження прав та інтересів особи. Процесуальна пропорційність полягає, перш за все, у визначенні балансу інтересів осіб, які беруть участь у справі, та інтересів правосуддя.

Хоча в Україні суди не завжди дотримуються принципу пропорційності під час здійснення правосуддя, правова основа їхньої діяльності спрямована на нього, про що свідчить визнання на законодавчому рівні цього принципу та принципу верховенства права принципами судочинства та їх закріплення у відповідних кодексах, які регулюють судову діяльність.

У цивільному судочинстві дотримання принципу пропорційності також прямо передбачають як деякі норми матеріального, так і процесуального права. Його застосування вимагає більшість положень глави 82 Цивільного кодексу України в питаннях відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Суди мають спиратись на принцип сумірності, наприклад, під час визначення розміру відшкодування моральної шкоди, що зумовлено особливим характером такої шкоди (немайновим) і впливає, насамперед, з необхідності врахування вимоги розумності та справедливості під час визначення її розміру [11, ст. 23].

Це можна простежити на окремих прикладах із судової практики. Задоволення судом вимоги позивача щодо відшкодування в повному обсязі моральної шкоди (яка полягала у приниженні честі та гідності позивача, а також його ділової репутації) залежить також від того, чи подав він докази, які засвідчують його твердження щодо погіршення стану здоров'я, настання відповідних негативних наслідків за місцем роботи; натомість відсутність таких доказів є підставою для зменшення судом заявленого розміру моральної шкоди.

Вказівки про принцип пропорційності можливо знайти у різних формулюваннях багатьох національних і наднаціональних правових систем. Він визнається загальним принципом права Європейського Союзу. Цей принцип є одним із найважливіших, який дуже часто застосовується у практиці Європейського суду з прав людини. У працях багатьох учених можна знайти відомості про те, що принцип пропорційності є основоположним елементом ідеї верховенства права. У наукових джерелах підкреслюється, що принцип пропорційності як необхідний складник верховенства права знайшов своє вираження у ст. 18 ЄКПЛ. Вона забороняє Високим Договірним Сторонам обмеження прав людини поза тими межами і в ін-

ших цілях, які встановлені цим правовим актом. «Тобто обмеження прав людини не може бути безмежним, надмірним і безпідставним», – наголошує В.Г. Градова [12].

У найзагальнішому вигляді принцип пропорційності в праві ЄС означає, що заходи Співтовариства не повинні виходити за межі того, що потрібно для досягнення цілей Договору про заснування Європейського Співтовариства. У більш розгорнутому формулюванні він звучить так: для досягнення певної мети органи влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, які перевищують установлені межі необхідності, що впливають із публічного інтересу. Якщо встановлені зобов'язання явно непропорційні цілям, такий захід може бути визнаний недійсним, оскільки збиток для тих, чий інтереси зачіпаються, перевищує позитивний результат, отриманий у публічних інтересах [13, с. 161]. Тобто завжди необхідно забезпечувати баланс інтересів як держави, так і її громадян, що забезпечить законність у сфері захисту прав, свобод та інтересів.

Баланс можна вважати справедливим (оптимальним) лише за умови, що обмеження, яке запроваджується, не посягає на саму сутність того чи того права та не призводить до втрати його реального змісту. Нагадаємо, що правило, згідно з яким сутність основного права в жодному разі не може бути порушена, вважають загальновизнаним Європейський суд із прав людини та Конституційний Суд України. Наприклад, Європейський суд із прав людини неодноразово наголошував на тому, що обмеження прав і свобод людини та громадянина визнаються допустимими, якщо вони здійснені згідно з чинним законодавством і відповідають правилу «збереження основного змісту прав і свобод» (рішення від 20 травня 1999 р. у справі «Реквені проти Угорщини», рішення Великої палати від 13 лютого 2003 р. у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини») [6, с. 53].

Принцип пропорційності ліг в основу низки рішень ЄСПЛ зі справ українських заявників. Наприклад, у п. 50 рішення у справі «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. Європейський суд із прав людини підкреслив, що під час оцінювання втручання державної влади у використання права власності необхідно з'ясовувати, чи дотримується справедлива рівновага між вимогами загального інтересу і вимогами захисту основних прав громадян. На думку Суду, повинно існувати пропорційно обґрунтоване співвідношення між метою обмеження певного права, зазначеною в Конвенції, і засобами, що використовуються державою для такого обмеження [14].

Українські науковці зазначають, що останнім часом українські судді все більше звертають увагу на практику Європейського суду з прав людини, посилаючись на неї у своїх рішеннях. Окрім того, наголошується, що практику мають вивчати та активно використовувати суди всіх рівнів та юрисдикцій, зокрема Конституційний Суд України (далі – КСУ) як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Час від часу КСУ використовує практику Європейського суду з прав людини узагальнено, посилається на принципи, якими керується ЄСПЛ [15, с. 37].

Висновки. Отже, принцип пропорційності є основоположним принципом права, який спрямований на забезпечення балансу інтересів. Концепція принципу пропорційності розвивалася в багатьох сферах. Зокрема, принцип пропорційності має свої вияви у міжнародному публічному праві, праві ЄС тощо. Найбільше він виявляється в контексті обмеження прав людини державними органами. Базовими категоріями, які розкривають природу цього принципу, є категорії «обмеження» та «баланс». Це зумовлено тим, що різноманітні втручання в права різних суб'єктів є неминучими, а юридичне обмеження є важливим інструментом правового регулювання в будь-які часи та за будь якого політичного режиму.

Список використаних джерел:

1. Фуфалько Т.М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних формах діяльності держави. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 2. С. 63–73.
2. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика: монографія. Х.: «Право», 2008. Ст. 204.

3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. №1618-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
4. Цакиракис С. Пропорциональность: посягательство на права человека? Сравнительное конституционное обозрение. 2011. № 2 (81). С. 47–66.
5. Погребняк С.П. Історичні витоки верховенства права. Державне будівництво та місце самоврядування. 2008. № 15. С. 3–13.
6. Погребняк С.П. Принцип пропорційності у судовій діяльності. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 49–55.
7. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. К.: «Реферат», 2007. 640 с. URL: http://epidruchniki.com/content/702_243Princip_grororgciinosti.html.
8. Тоцький Б.А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 70–74.
9. Дем'янова О.В. Баланс інтересів як чинник визначення змісту верховенства права в цивільному судочинстві. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2015. С. 42–46.
10. Мельник Ю.В. Особливості прояву принципу верховенства права у публічній та приватній сферах. URL: http://dannew.ucoz.ru/news/osoblivosti_projavu_principu_verkhovenstva_prava_u_publichnij_ta_privatnij_sferakh/2010-06-22-477.
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.
12. Градова В.Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. Київ, 2013. 19 с.
13. Хартли Т.К. Основы права Европейского сообщества / Пер. с англ. М.: «Закон и право»; «ЮНИТИ», 1998. 703 с.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України. Вип. 1. Х.: «Права людини», 2006. С. 81–94, С. 105.
15. Осадчук С.С. Принцип пропорційності як концептуальна засада розвитку цивільно-правових відносин. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2016. № 2. С. 35–39.

